

Zbornik
Instituta za kriminološka i
sociološka istraživanja
2007 / Vol. XXVI / 1-2 / 27-52

Originalni naučni rad
UDK: 314.151.3-054.73(497.4/.7)"199"

VELIČINA, OBLICI I POSLEDICE PRISILNIH MIGRACIJA STANOVNIŠTVA NAKON RASPADA JUGOSLAVIJE

Milena Davidović*

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd

Područje bivše Jugoslavije postalo je jedna od najaktuelnijih laboratorija za različita proučavanja društvenih odnosa u današnjoj Evropi. U toj danas bivšoj zemlji, pred očima celog sveta odvijale su se najrazličitije društvene promene. Javnost je bila šokirana surovom ratnom strategijom: etničkim čišćenjem; strahovitim stradanjima civilnog stanovništva; totalnom razaranju i neprekidnim bombardovanjima gradova i sela dojučerašnje domovine. Milioni izbeglica krenuli su širom sveta. Prema izvorima UN, smatra se da od početka izbijanja rata od 1991. godine u svetu boravi više od četiri i po miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije. Ako se izuzmu velika preseljenja nemačkog stanovništva neposredno iza Drugog svetskog rata, ovo je - iza tog vremena - jedan od najvećih migracionih talasa u kome učestvuje autohtono evropsko stanovništvo.

KLJUČNE REČI: prisilne migracije / izbeglice / prognanici / interno raseljena lica / povratak izbeglica

* Email: davidovicmilena@hotmail.com

1. UVOD

U ovom prilogu ce najpre biti reči o definiciji i potrebi različitog označavanja i definisanja posebnih izbegličkih grupa, naročito s obzirom na specifičnost izbeglištva u Jugoslaviji. Zatim će, s obzirom na mogućnosti za povratak izbeglica koje se nalaze u Srbiji, biti ukazano na glavna svojstva izbeglištva iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova. Najzad, u zaključnom delu će biti posebno reči o odlikama izbeglištva iz Kninske Krajine, što bi kao jedan kraći case study trebalo da pokaže suštinu izbegličkih tokova usmerenih ka Srbiji. Zaključak ukazuje na potrebu novog pristupa u istraživanju izbeglištva u tako specifičnim uslovima kao što su oni koji su izazvani raspadom i ratnim sukobima jedne bivše državne federacije.

Područje bivše Jugoslavije postalo je jedna od najaktuelnijih laboratorija za različita proučavanja društvenih odnosa u današnjoj Evropi. U toj danas bivšoj zemlji, pred očima celog sveta odvijale su se najrazličitije društvene promene. Izazvan spoljnim, a ne unutrašnjim faktorima - najpre je kao nekom vrstom međunarodnog dekreta, počev od 1989. godine - naručen proces tzv. tranzicije društvenog sistema odnosno prelazak iz socijalizma u društveno-ekonomski poredak čija su glavna svojstva i danas nedovoljno poznata. Potom je 1991. godine izbio rat koji je uz svu tragediju u svim delovima bivše Jugoslavije proizveo nagle i velike promene u političkim, ekonomskim i kulturno-vrednosnim sistemima. Sve ove burne promene dešavaju se u svim bivšim jugoslovenskim republikama, a sada nezavisnim državama - bez obzira na to da li su direktno ili indirektno učestvovala u ratu 1991-1995. Javnost je bila šokirana surovom ratnom strategijom: etničkim čišćenjem; strahovitim stradanjima civilnog stanovništva; totalnom razaranju i neprekidnim bombardovanjima gradova i sela dojučerašnje domovine. Milioni izbeglica krenuli su širom sveta. Po nekim podacima, smatra se da od početka izbijanja rata od 1991. godine, kao direktna posledica ratnih sukoba, u svetu boravi više od četiri i po miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije (White and Sporton, 1995:143). Ako se izuzmu velika preseljenja nemačkog stanovništva neposredno iza Drugog svetskog rata, sprovedena u

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

izrazito kratkom vremenskom periodu, ovo je - iza tog vremena - jedan od najvećih migracionih talasa u kome učestvuje autohtono evropsko stanovništvo. U evropskim zemljama, naročito onima koje su primile veći broj izbeglica ovaj problem će još dugo vremena biti aktuelan. U jugoslovenskoj, a pogotovo evropskoj literaturi malo se, međutim, zna o stvarnim razmerama i strukturnim odlikama ovog tipa migracija. Ne postoji sistematizovan pregled ili tipologija oblika i veličine ove pojave. U javnosti se najviše govorilo o surovosti ratnih strategija etničkog čišćenja i tzv. *zamena stanovništva* na određenim teritorijama bivše Jugoslavije, Bosne i Hrvatske, najpre.

Da bi se bolje razumela težina i ozbiljnost najnovijeg izbegništva na teritoriji cele bivše Jugoslavije, a posebno Srbije, potreban je jedan kratki pogled u nedavnu prošlost. Kada se govori o migracijama stanovništva na području bivše Jugoslavije (1945-1990) i to u svim njenim bivšim republikama - kao polazna definicija važno je pravilo da su unutrašnje migracije na tom području uvek bile *slabog intenziteta*, ali da je *nacionalnost* imala veliku ulogu prilikom preseljavanja stanovništva, *veću nego ekonomski faktori* (Petrović, 1987; Davidović, 1990a; Breznik, 1991). Dobro je poznato da se masovnijim preseljavanjem stanovništva, po pravilu, nalaze u čvrstoj uzajamnoj vezi sa procesima masovnijeg zapošljavanja radne snage. Prostorna kretanja jugoslovenskog stanovništva su u tom pogledu bila drugačija. Prostorna pokretljivost stanovništva se bazirala na podeli unutrašnjih migracija na lokalne, međuopštinske i međurepubličke/međupokrajinske. Tako na primer, u periodu od deset godina (1971-1981), između dva popisa stanovništva, u migracijama celokupnog stanovništva Jugoslavije koje je tada iznosilo oko 20 miliona, učestvovalo je samo nešto više od 2.800.000 lica i to najviše u tzv. međuopštinskim i lokalnim preseljavanjima (bračne migracije), a svega nešto više od 500.000 u preseljavanjima između republika i pokrajina. U bivšoj Jugoslaviji kao i u ostalim socijalističkim zemljama, uostalom, postojao je *zastoj migratornih kretanja*, a ni u kom slučaju nekakvi njegovi značajniji tokovi (Davidović, 1990b). Od izrazitog zastoja migratornih kretanja u tim krajevima došlo se, dakle, do situacije u kojoj - zbog takvog uzroka kakav je rat - i u uslovima no-

ve društveno-ekonomske tranzicije, ovo područje postaje jedno od najživljih migratornih područja u čitavoj Evropi.

U jugoslovenskoj demografiji i sociologiji pomenuti *etnički* aspekt migracija - etnička pripadnost migranata i pravci njihovog kretanja i to naročito u poslednjih pedeset godina na tlu Jugoslavije nakon Drugog svetskog rata - bio je najređe razmatran. U nekim tokovima preseljavanja etnički momenat je, međutim, bio toliko naglašen da je često uziman kao glavni pokretački uzrok masovnog preseljenja stanovništva. Kada se u statističkim izvorima izdvajao etnički aspekt odnosno etnička pripadnost migranata i pravci njihovog preseljavanja, bilo ih je lako registrovati, ali su istraživački problem predstavljala utvrđivanja o tome *da li je i koliko etnički momenat delovao na preseljavanja*. Zaključci te vrste ostajali su mahom na nivou pretpostavki i posrednih ocena.

Od svih bivših komunističkih zemalja, jedino je Jugoslavija imala organizovanu i legalizovanu tzv. "privremenu" ekonomsku emigraciju svojih građana u razvijene zapadnoevropske zemlje. Spoljne migracije - odlazak na rad u inostranstvo je, dakle, bio daleko *najmasovniji oblik migriranja*, veći od međurepubličkog, na primer. Nakon Drugog svetskog rata u bivšoj Jugoslaviji postojala je tzv. *politička emigracija* koja je u javnosti uvek bila ovijena velom tajne i o kojoj se nikada za pola veka trajanja socijalizma nije pojavila ni jedna ozbiljnija *studija*. Političku emigraciju su činili tzv. neprijatelji naroda svih profila - bivše ustaše i četnici i njihovi simpatizeri ili naprosto, oni ljudi koji su uspeli da pobegnu od nasilja kojim je uspostavljen novi društveno-ekonomski poredak. Ta emigracija je bila, uglavnom, iseljeničkog tipa i sve do nedavno gotovo ilegalna za širu jugoslovensku javnost.

Za razliku od ove iseljeničke i prekookeanske emigracije - privremena ekonomska emigracija je bila emigracija sa povratkom. Računalo se na izvesnost povratka onih koji su otišli i na stalni priliv deviznih doznaka. Doznake stranih radnika su se osamdesetih godina kretale od milijardu do 2,5 milijarde dolara godišnje i bile su značajan činilac u privredi i platnom bilansu bivše SFRJ. Udeo deviznih doznaka u ukupnoj vrednosti društvenog proizvoda zemlje u 1989. godini, koji mnogi analitičari uzimaju za godinu "početka kraja Jugoslavije", na

primer, iznosio je 8%. Tadašnja SFRJ je po visini deviznih doznaka od svojih radnika zaposlenih u inostranstvu bila na drugom mestu u svetu, odmah posle Portugalije.

Gledano po poreklu migranata, u ukupnom "etnODEVIZNOM" prilivu, oko 40% ovih doznaka (ili 600 miliona dolara godišnje) pritalo je od građana sa prebivalištem u Srbiji (Grečić, 1990). Raspad zemlje i rat, sankcije UN i ostale nevolje drastično su uticali na pogoršanje stanja. Prema podacima Narodne banke Jugoslavije, počev od 1991. godine jugoslovenski radnici zaposleni u inostranstvu kao i iseljenici, počeli su da povlače svoj kapital; samo te godine, neto odliv po osnovu deviznih doznaka, bio je 475 miliona dolara.

Već ovaj kratki istorijski presek tipova migracija na području bivše Jugoslavije, može ukazati na svu društveno-ekonomsku dramatičnost koja će zahvatiti taj prostor pojavom izbegništva kao posledice ratova od 1991 godine. Od tog vremena na prostoru Srbije postoje samo dva tipa migratornih kretanja stanovništva koja imaju masovno obeležje: dolazak izbeglica iz gotovo svih krajeva bivše Jugoslavije i exodus oko 500.000 mladog i najobrazovanijeg dela stanovništva Srbije, tzv. *brain drain* emigracije (Davidović, 2002). Ova dva tipa migracija se, naravno, nalaze na dva potpuno suprotna pola u skali migratornih kretanja i imaju dalekosežne posledice u svim aspektima ne samo društveno-ekonomskog, već i ličnog života svakog pojedinca u Srbiji. Upravo će ovakva dramatična promena migratornih kretanja stanovništva, sa podjednakim negativnim efektima, postati jedan od najznačajnijih činilaca za određenje dometa tranzicijskih promena u zemlji.

2. DEFINICIJE I OBLICI PRISILNIH MIGRACIJA

Prava izbeglica se određuju odredbama međunarodne Konvencije o statusu izbeglica (Convention refugees). Po Konvenciji iz 1951. godine, izbeglica je ono lice koje se "usled osnovanog straha da će biti proganjano zbog svoje rase, svoje vere, svoje nacionalnosti ili svoje pripadnosti nekoj društvenoj grupi ili svojih političkih mišljenja, nađe izvan zemlje čije državljanstvo ima i koje ne želi ili zbog tog straha neće da traži zaštitu te zemlje". Ova odredba se odnosila na evropske

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

izbeglice posle Drugog svetskog rata i ova definicija polazi od progona lica koje treba da stekne status izbeglice. Organizacija afričkog jedinstva donosi 1969. godine novu definiciju izbeglice po kojoj je to "svaka osoba koja je, zbog spoljne agresije, okupacije, strane dominacije ili događaja koji ozbiljno remete javni poredak, bilo u delu ili u celoj zemlji njenog porekla ili državljanstva, prinuđena da napusti mesto svog uobičajenog stanovanja da bi potražila utočište u nekom drugom mestu van zemlje njenog porekla ili državljanstva". Ujedinjene nacije su se uspešno prilagodile i ovom proširenom pojmu izbeglice. Definicija izbeglice se još jednom proširuje - 1984. godine, Deklaracijom iz Kartahene, grada u Latinskoj Americi. Tako, status izbeglice se daje onim licima koja su pobegla iz svojih domova, zato što su bili ugroženi "opštim nasiljem, stranom agresijom, unutrašnjim sukobima, masovnom povredom ljudskih prava ili drugim okolnostima koje su ozbiljno poremetile javni poredak" (Jakovljević, 1998). Položaj izbeglica, njihov pravni status i ostvarivanje njihovih prava regulisan je međunarodnim pravnim aktima kao i zakonima i uredbama Republike Srbije. Najvažnije instrumente međunarodnog prava za zaštitu izbeglica predstavljaju pomenuta Konvencija UN o statusu izbeglice od 28 .07. 1951. godine i Protokol o statusu izbeglica od 31. 01. 1967. godine. (Todorović, 1998; Travar, 1998)

Veliki deo lica koja su izbegla, ne ispunjava, međutim, uvek sve navedene kriterijume ili im to svojstvo nije priznato. To su "raseljena lica", odn. oni koji ne ispunjavaju uslove iz pomenutih definicija o izbeglicama, ali se, zbog događaja u njihovim zemljama, nalaze u položaju veoma sličnom izbegličkom. Razlikuju se spoljno raseljena lica odn. lica koja su izbegla u neku drugu zemlju prešavši državnu granicu, i unutrašnje ili interno raseljena lica, odn. oni koji su bili primorani da napuste svoje kuće, ali nisu prešli državnu granicu već su našli utočište u nekim drugim delovima iste zemlje.

Pravni položaj i zaštita izbeglica u Srbiji određeni su u Zakonu o izbeglicama iz aprila 1992. godine ("Službeni glasnik RS", br. 18/92). U prvom članu Zakona utvrđuje se da se "Srbima i građanima drugih nacionalnosti koji su usled pritiska hrvatske vlasti ili vlasti u drugim republikama, pretnje genocidom, kao i progona i diskriminacije zbog

njihove verske i nacionalne pripadnosti ili političkih uverenja, bili prinuđeni da napuste svoja prebivališta u tim republikama i izbegnu na teritoriju Republike Srbije" obezbeđuje zbrinjavanje i omogućavanje socijalne sigurnosti (Zbornik *Izbeglice*, 1998: 413). Očigledno je da je zakon donet u određenoj političkoj situaciji, bez vođenja računa o standardima koji su postavljeni u međunarodnim Konvencijama o izbeglicama. Uočljivo je da Zakon definiše izbeglice, pre svega, kao Srbe, uz dozvoljavanje mogućnosti da izbeglice mogu biti i građani druge nacionalnosti, kao i da unapred određuje zemlju (Hrvatsku) u kojoj može da dođe do proganjanja, uz mogućnost da se to dogodi i u drugim bivšim jugoslovenskim republikama. Zakonom je regulisano da izbeglice imaju pravo na zaposlenje i školovanje i podležu vojnoj odnosno radnoj obavezi pod istim uslovima kao i građani Srbije, što je u direktnoj koliziji sa Konvencijom. Zakon nameće stroga pravila ponašanja izbeglica, dok njihova zaštita ne predstavlja predmet regulative; kaznene odredbe su veoma stroge i gubljenje izbegličkog statusa veoma lako. Duh Zakona je takav da jasno pokazuje da su izbeglice shvaćene i doživljene kao teret za državu i da postoji duboki sukob interesa između države i izbeglica. Za razliku od međunarodne Konvencije o statusu izbeglica koja proklamuje i doslovno poštuje princip da bi ljudska bića, bez razlike, trebalo da uživaju prava čoveka i osnovne slobode - Zakon o izbeglicama u Srbiji - njih tretira kao bića kojima je potrebna pomoć i zbrinjavanje, bez ikakvog osećanja i brige za njihovo dostojanstvo; taj Zakon pospešuje mogućnosti da se njima manipuliše (Helsinški odbor, 1997:97-107).

Kako bi se, u odnosu na već postojeće izbeglice u Srbiji, istakla razlika u okolnostima pod kojima su Srbi iz Krajine, pod dejstvom vojne ofanzive "Oluja" izbegli avgusta 1995. g. u Srbiju, vlada Republike Srbije je 8. novembra 1995. godine donela Uredbu u kojoj se o ovoj grupi pridošlica govori kao o zbrinjavanju "prognanih lica". U članu 3. ove Uredbe stoji, međutim, da se "utvrđivanje svojstva prognanog lica, izdavanje legitimacije, vođenje evidencije i obezbeđivanje prava ostvaruje shodno propisima o izbeglicama". Nakon okončanja rata na Kosovu, juna 1999, javlja se nova kategorija izbeglica - tzv. "interno raseljena lica" - uglavnom Srbi, koji su napustili Kosovo i pobegli u Srbiju.

Sintagma "raseljena lica" uvodi se u upotrebu odmah nakon II svetskog rata, a ima bitno drugačije značenje od današnjeg, posebno od kategorije raseljenih lica u ovom ratu, na jugoslovenskim prostorima. Autentična raseljena lica su bila uglavnom ona koja su deportovana od strane Nemaca i odvođena na prisilne radove, bilo u Nemačku, bilo u zemlje pod nemačkom okupacijom, gde su uspeli živi dočekati saveznička oslobađanja. Bitno je bilo i onda i danas, da se insistiralo na slobodnoj volji pojedinaca, da li će se vratiti kući ili ne.

U pojednostavljenoj shemi, izbeglice su sva lica koja su u strahu od ratnih dejstava, progona i sl., odlučila ili bila prisiljena napustiti zemlju. Raseljena lica su sva lica koja su iz istih ili sličnih razloga napustila svoje domove, odnosno mesta boravka, ali su ostala unutar iste republike. Da bi se ublažila terminološka konfuzija, uvedena je i sintagma "interno raseljena lica". Većina se ipak slaže kako su raseljena lica zapravo izbeglička podkategorija.

Izbeglištvo je složen politički, ekonomski, socijalni, psihološki i moralni fenomen. Međunarodna zajednica insistira na dobrovoljnom povratku i to je njena polazna premisa. Drugo rešenje je lokalna integracija u zemljama azila. Treća je opcija tzv. relokacija, ali opet na principu dobrovoljnosti. Ova opcija je, međutim, najranjivija, jer je otvorena za političke manipulacije, čega smo svedoci (*Naše šanse*, Broj 37, serija II Sarajevo 14.1.1999). Iako bi, dakle, trebalo razlikovati kao posebne termine "izbeglice", "raseljena lica", "prognanike" i "interno raseljena lica" - u stručnoj literaturi i u javnim saopštenjima, termin "izbeglice" se, najčešće, a nekada i izričito koristi za sve te kategorije, što će i ovde biti slučaj.

Naš afirmisani stručnjak u politici socijalne zaštite, Luka Todorović, smatra da je fenomen izbeglištva, nastao na prostorima bivše Jugoslavije kao posledica njenog razbijanja, specifičan i čak jedinstven u svetu. To zbog toga što je tu bila reč o građanima jedne države koji su, u potrazi za utočištem bežali ili su proterivani sa jedne teritorije na neku drugu teritoriju te jedne iste države. Po toj oceni, sve je to spolja, "neupućenima moglo ličiti na privremeno preseljavanje ili raseljavanje, naročito u prvo vreme, kada se još nije znalo kakva će sudbina zadesiti prethodnu Jugoslaviju, koliko će i kakvih država biti formirano na njenim

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

prostorima, kakvi će biti realni učinci politike 'etničkog čišćenja', kakav će stav imati međunarodna zajednica u odnosu na stvaranje državnih entiteta unutar granica novostvorenih država Hrvatske i Bosne i Hercegovine". Drugu specifičnost "jugoslovenskog modela" izbeglištva, smatra on, čini to što je veoma mali broj izbeglica bio smešten u kolektivne centre - izbegličke kampove. Preovlađivalo je zbrinjavanje i smeštanje izbeglica u porodicama. On smatra da je to dugo vremena zbunjivalo međunarodne institucije i donatore, te odlagalo donošenje odgovarajuće pomoći. Kada je ta međunarodna pomoć izbeglicama bila zakasnela i nedovoljna, nadoknada je stizala od domaćih državnih i nevladinih organizacija, građana i samih izbeglica na "relativno potpun i stabilan način" (Todorović, 1998).

3. VELIČINA IZBEGLIŠTVA

Teško je utvrditi tačan broj izbeglica na teritoriji bivše Jugoslavije. Sve države koje su bile uključene u ratne sukobe, nastojale su da uvećaju broj izbeglica na svojoj teritoriji i umanje ga na protivničkoj strani. Tako, na primer, svojevremene tvrdnje Komesara za izbeglice da je u Srbiji bilo više od milion izbeglica, ili Ministarstva za izbeglice Bosanske federacije da je iz Bosne i Hercegovine izbeglo 2.600.000 lica - bile su preterane. Broj izbeglica je često bio predmet manipulacije, zavisno od različitih kalkulacija i trenutnih političkih potreba. Izbeglice i raseljena lica su, sa svoje strane, često izbegavali da budu registrovani, plašeći se da će im prava koja uživaju biti uskraćena, da će biti vojno mobilisani i sl. Najzad, gotovo da je nemoguće proceniti broj ilegalnih ulazaka i promene koje se dešavaju u ilegalnom izbeglištvu. Često se naglašava kako je unutar Evrope, bivša Jugoslavija zemlja u kojoj se nalazi najveći broj izbeglica i raseljenih lica. Procene o ukupnom broju izbeglica kretale su se od 1.750.000, što je zabeleženo u julu 1992. godine, do 3.800.000 što je Visoki komesar UN za izbeglice, Sadako Ogata obznanila 13. aprila 1993. godine. Dve godine kasnije, 1995, UNHCR utvrđuje da je 3.722.000 ljudi iz bivše Jugoslavije tada primalo humanitarnu pomoć. Sve kasnije procene, podaci i popisi ukazuju na stalno opadanje broja izbeglih lica, tako da se krajem 1996. godine u

izveštajima UNHCR govori o dva miliona izbeglica sa područja bivše Jugoslavije (UNHCR 1996; Ilić 2001; Jakšić, 2002).

Srbija

Prema rezultatima popisa izbeglica koje je maja 1996. godine organizovao UNHCR, u Srbiji je popisano 538.000 izbeglica i 80.000 drugih ratom pogođenih lica koji su imali pravo građanstva u Srbiji. Posle rata na Kosovu, u junu 1999. u Srbiju se sliva novih 180.000 izbeglica koje se označavaju kao "interno raseljena lica" i neuhvatljiv broj etničkih Roma koji ili zbog nedostatka dokumenata ili iz niza drugih razloga, izbegavaju svaki pokušaj registracije (Jakšić, 2002).

Prema pomenutom UNHCR popisu, najviše izbeglica, njih 42% je smešteno u Vojvodini, 27% u Beogradu, 27% u Centralnoj Srbiji, a 3,5% se nalazilo na Kosovu. Gledano po području iz koga dolaze, 44% je došlo iz Bosne i Hercegovine (35% iz Federacije i 9% iz Republike Srpske), 44% iz Krajine i 8% iz drugih delova Hrvatske. Geografsko poreklo izbeglica je u čvrstoj vezi sa dužinom njihovog boravka/ostanka u Srbiji, uslovima i mogućnostima prilagođavanja novim uslovima života kao i mogućnostima za povratak (UNHCR 1996; Ilić 2001). Izbegličko stanovništvo je relativno mlado: njih 40% je u starosnoj grupi od 19-44 godine; 27% je mlađe od 18 godina, a 13% je staro između 45 i 64 godine.

Što se tiče smeštaja, kao što je već pomenuto, dobro je poznato da preovlađuje prihvatanje izbeglica kod rođaka i prijatelja, a daleko manje u izbegličkim kampovima. Rezultati pomenutog popisa koje je 1996 obavio UNHCR su u tom pogledu najreprezentativniji jer najvernije odlikavaju pravo stanje stvari kakvo je postojalo u jeku izbegličke tragedije. Tada je 60% izbeglica bilo smešteno kod rođaka ili prijatelja, 20% izbeglica su sami obezbedili svoj smeštaj, a isti toliki procenat - 20% je živelo u kolektivnim centrima.

Izbeglice imaju bolju profesionalnu strukturu nego ostali deo stanovništva u Srbiji. Zakon im garantuje pravo na obrazovanje, zaposlenje i zdravstvenu zaštitu. Ipak, dve trećine odraslih, radno sposobnih izbeglica je nezaposleno. Većina nezaposlenih ima

nesigurne poslove u privatnom sektoru sive ekonomije, često kriminalizovane. Izbeglice imaju i daleko gori finansijski položaj i veće izgleda da obole od različitih psiho-somatskih, psiholoških i drugih organskih oboljenja kao posledice uslova u kojima žive. Iako su u najvećem broju избегlice došle sa sela, u Srbiji njih preko četiri petine živi u velikim industrijskim centrima - gradovima. Najzad, istraživanja pokazuju da samo 5% избегlica jasno i određeno govori o svom povratku u kraj iz koga su došli dok 90% ostalih želi da ostane za stalno u Srbiji (Matković, 1997; Ilić 2001; Cvetković, 1998)

4. MOGUĆNOSTI ZA POVRATAK IZBEGLICA

Opšta klima oko povratka srpskih избегlica je bila veoma nepovoljna u svim krajevima odakle su pobegli: u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, a na Kosovu još uvek ne postoje mogućnosti preživljavanja srpskog stanovništva izvan enklava pod kontrolom UN. Spremnost lokalnog stanovništva da prihvati povratnike u direktnoj je vezi sa težinom ratnih aktivnosti i brojem žrtava na određenim teritorijama: tamo gde su ratne operacije bile neznatne, povratnici se uz određene zadržke prihvataju, ali broj избегlica iz takvih područja je i inače bio najmanji.

Podatak o tome da samo 5% избегlica u Srbiji želi da se vrati tamo odakle su избегli, jasno govori o tome da to nije rezultat njihove slobodne volje već prihvaćene nužde. U ekonomski, društveno i moralno razorenoj Srbiji, избегlice predstavljaju veliki teret. Njihov udeo u ukupnom stanovništvu u nekim opštinama prelazi 34%. Iz teorije o migracijama je poznato da u etnički homogenim društvima kakva su evropska, svaki priliv stanovništva drugačijeg etničkog porekla veći od 10% u ukupnom broju domaćeg stanovništva, uzrokuje povremene krupne društvene tenzije i konflikte. Ovde je reč o istoj etničkoj pripadnosti stanovništva, ali je priliv tako velikog broja ekonomski zavisnog dela stanovništva, svakako izuzetno dramatičan.

Kako se sve manifestuju ovi problemi u jugoslovenskom društvu? Da li postoji posredna ili neposredna veza između različitih tipova prisilnih migracija i porasta kriminala u jugoslovenskom društvu? Koji su osnovni uzroci i odlike te povezanosti? Kakav je odnos između kriminalizacije

koja se odvijala putem ratnog terora paravojnih formacija, iseljavanja i kriminalizacije izbegličkog stanovništva? Kakva je politička upotreba/zloupotreba ovog dela stanovništva i kakve su njene posledice s obzirom na glavne tranzicijske pravce kretanja jugoslovenskog društva? Postoji niz ovakvih i sličnih pitanja na koje je potrebno sto pre dati iscrpne odgovore.

Hrvatska

Prema podacima Crvenog križa, u Hrvatsku se vratilo više od 80.000 izbeglica i to na organizovan način. Povratak je otežan teškom ekonomskom situacijom u zemlji, velikom nezaposlenošću radne snage, političkim suđenjima i pritiscima kojima su izložene srpske izbeglice-povratnici. Danas je već dobro znano koliko je drastično uništena imovina Srba koji su pobjegli avgusta 1995. godine. Sela koja su napustili danas je teško prepoznati jer su bila izložena sistematskom uništavanju. Srbi se često plase povratka da ne bili taoci zahteva koji insistiraju na potrebi za suđenjem i kažnjavanjem ratnih zločina onih Srba koji su ih počinili nad hrvatskim stanovništvom¹.

Pokazalo se da izvesne grupe nacionalista prave velike probleme kad se najavi ili otpočne neko suđenje Hrvatima koji su počinili ratne zločine. U tako rovitaj i mučnoj atmosferi i oni koji su se vratili, često su, krajnje ogoljeno, samo poslužili za dobijanje nekih političkih poena, pre svega, u spoljnoj politici. Tada se preteruje u broju onih koji su se tobože vratili u Hrvatsku. Tako, hrvatski zvaničnici pominju broj od 110.000 povratnika

¹ Tako je, na primer, županijski sud u Šibeniku, oslobodio jednog Srbina optužbe za ratni zločin, prenela je hrvatska štampa. D. M. iz Gračaca, oslobođen je jer je sud na osnovu svedočenja, ocenio da bi optuženi mogao da bude kriv za surovo postupanje prema ratnim zarobljenicima, ali ne i za ratni zločin. Svedok M. B. je rekao da ga je optuženi D. M. dvaput udario nogom u slabine, a svedok M. P. da ga je optuženi udario šakom u leđa. Prema hrvatskom krivičnom zakonu i međunarodnim konvencijama, postupci prema dvojici svedoka mogu se smatrati krivičnim delom surovog postupanja protiv ratnih zarobljenika, koje je u međuvremenu i zastarelo - konstatovao je sud. D. M. je u šibenskom zatvoru bio od oktobra 2003. do polovine januara 2004. g. Uhapšen je kada je iz izbeglišta došao da izvadi hrvatska dokumenta. (*Danas*, 19 januar 2004)

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

dok predstavnici Srba u Hrvatskoj i izbeglice same svode ovaj broj na 40.000 onih koji su se vratili. (Cvetković, 1998; Ilić 2001)

Sama Hrvatska je opterećena sa oko 200.000 sopstvenih izbeglica sto u teškoj ekonomskoj situaciji samo otežava uslove za povratak Srba i produžava stanje u kome oni služe samo kao dekoracija u nastojanjima vlade da se približi zahtevima EU, među kojima je jedan od bitnih i povratak Srba u krajeve iz kojih su prognani. Na unutrašnjoj političkoj sceni, međutim, preovlađivale su sugestije hrvatskih političara da se Srbi koji su pobjegli u Srbiju tamo i integrišu, jer rezultati istraživanja pokazuju da je to ono sto srpske izbeglice iz Krajine, zapravo, žele. Krajem 2003. g., međutim, pobedom HDZ na izborima, novi premijer hrvatske vlade je pozvao sve izbegle Srbe da se vrate u Hrvatsku, sto je važan preduslov njenog ulaska u EU. Diskriminacija protiv srpskih izbeglica iz Hrvatske je najveća na planu povratka imovine i stanarskih prava; najveći broj izbegličkih stanova je već otkupljen i ubeležen u zemljišne knjige. U svim područjima gde bi izbeglice trebalo da se vrate, još uvek su najugroženija ona prava koja se direktno dotiču povratka izbeglica. To znači pravo na izbor mesta stanovanja, pravo na privatnu imovinu, pravo na bezbednost ličnosti i imovine, diskriminacija u mnogim sektorima, posebno na polju zapošljavanja, gde pripadnici takozvanih manjinskih naroda nisu u jednakoj poziciji naspram onih koji pripadaju većinskim narodima. Slične oblike diskriminacije postoje i na polju obrazovanja, kulture, poštovanja verskih prava i sloboda i sl. (*Naše šanse*, Broj 41, serija II Sarajevo 11.3.1999; Ilić, 2001).

Bosna i Hercegovina

U pogledu povratka, situacija u Bosni i Hercegovini odn. u Federaciji je slična onoj koja postoji u Hrvatskoj, s tim sto su zakonska rešenja oko stanarskog prava i povratka imovine povoljnija nego u Hrvatskoj.

U septembru 2000. godine međunarodne organizacije u Bosni i Hercegovini su odredile strateški plan po kome ce do kraja 2003. godine ljudi preuzeti svoju imovinu, dakle da će se do kraja 2003. godine završiti implementacija imovinskih zakona. Bilo je 1.750

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

zaposlenih Bosanaca koji su profesionalno radili na povratku kao i veliki broj predstavnika međunarodnih organizacija. Aparat koji je vodio proces povratka bio je veoma skup i glomazan. Stručnjaci koji se bave ljudskim pravima ističu da se Bosna i Hercegovina našla u procepu između dobrih zakona koji su doneti zahvaljujući prisustvu predstavnika međunarodne zajednice i - loše prakse na terenu. Postoji jaz između statističkih podataka o vraćanju imovine i stvarnog broja onih koji su se vratili. Tako, Helsinški komitet za ljudska prava u Izveštaju za 2003. g. navodi da je povrat imovine ostvaren skoro 100%, dok se povratak ljudi kreće između 7% i 50% (http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec_2003/Jan_2004).

Međunarodna grupa za obnovu i povratak u Bosni i Hercegovini prestala je, dakle, sa radom krajem decembra 2003., nakon čega je ostala osnovna konstatacija da iako ljudi dobijaju imovinu nazad, u njoj se ne može stanovati. Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma 1995. g. ukupan broj od 982.120 izbeglica i raseljenih lica vratio se svojim predratnim domovima u BiH. Od ovog broja, 717.166 osoba se vratilo u Federaciju Bosne i Hercegovine, 243.845 u Republiku Srpsku, a 21.109 u Distrikt Brčko. Od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma UNHCR je zabeležio ukupan broj od 432.345 tzv. "manjinskih povratnika", onih koji se vraćaju u krajeve gde su, u etničkom pogledu, manjinsko stanovništvo (http://www.danas.org/programi/necu_tude/Dec_2003/Jan_2004).

Kosovo

Mogućnost povratka oko 180.000 Srba izbeglih sa Kosova ne može se videti u nekoj doglednoj budućnosti. Prema izveštaju International Helsinki Federation iz jula 2000 godine, na Kosovu je nakon okončanja NATO bombardovanja i povlačenja jugoslovenske vojske, iseljeno 250.000 lica, praćeno sa više od 1.000 ubistava i rušenje preko 100 pravoslavnih crkava i manastira. U izveštaju se podvlaci kako je život u preostalim srpskim enklavama "veoma opasan" i zapravo nemoguć bez oslonca na snage KFOR-a; ugrožena su sva osnovna ljudska prava, posebno pravo na slobodno kretanje kao i pravo na život. Srbi

koji su ostali da žive u enklavama izloženi su stalnim pretnjama, nasilju i vređanju, kamenovanju i pokušajima ubistava kada izlaze iz svojih stanova (Ilić, 2001). Brojni su i medijski, najčešće televizijski dokumenti o takvim svedočanstvima.

5. IZBEGLICE IZ KRAJINE

Ono što je napred rečeno, biće ovde ilustrovano primerom izbeglištva iz Krajine. Ovde *nije reč o uzrocima, već samo o posledicama tog izbeglištva*, bolje rečeno, o tome kako je tekao sam proces, kakav je bio *prihvat izbeglica* i kakvi su, od samog početka bili izgledi za njihov povratak. U tom cilju smo uradili *analizu sadržaja štampanih medija* koji su dugo vremena bili jedini izvor informacija, i to ne samo o procenama broja novopridošlih, već i o nizu drugih pitanja vezanih za ovaj egzodus. Analiziran je sadržaj dva dnevna lista: *Politika* i *Naša borba* u vremenskom periodu od 1. avgusta 1995. do 30. septembra 1996. godine.

Jedna od najmarkantnijih odlika ovih migracija je svakako to što je egzodus Srba iz Kninske Krajine bio *egzodus isključivo u Srbiju*, ne i u druge zemlje kao što je bio slučaj sa ranijim izbeglicama iz ratom zahvaćenih područja bivše Jugoslavije. Njihov egzodus će se tu i završiti. U najkraćem mogućem roku, za nepunu nedelju dana, na opšte zaprepašćenje svih - stotine hiljada ljudi se našlo u bežaniji. Međunarodni posrednik Evropske unije Karl Bilt, izjavio je tada da je hrvatska ofanziva na secesionističku srpsku republiku u Krajini, izazvala najveću izbegličku katastrofu u ratu na prostorima bivše Jugoslavije: "beg više od 100.000 Srba iz Hrvatske je *"najveća izbeglička katastrofa koju smo videli u tom varvarskom ratu*. Žrtve dana su Srbi. Njih više od 100.000. To se može promeniti već za nedelju dana, ali sada su žrtve Srbi." (*Politika*, 12. avgust 1995.)

Ko su Srbi iz Krajine? Nekadašnji hrabri čuvari granica hrišćanstva od turskih najezda; njihova prva zabeležena seoba desila se posle turskog osvajanja Bosne u 15. veku. Bečki dvor tada stvara Vojnu Krajinu naseljavajući je pretežno Srbima, koji postaju jedna od najboljih, ali i najjeftinijih vojski u Evropi. Vojna Krajina je bila odbrambeni sistem

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)

Austro-Ugarske protiv Turaka (obuhvatala je severnu Dalmaciju, Liku, Kordun, Baniju i Bosansku Krajinu). Srbi su dobijali zemlju i bili su oslobođani od poreza i drugih nameta, uz samo jednu obavezu - da služe vojsku i brane Krajinu. Pet vekova, dakle, postoji "suživot" kao i manje ili veće tenzije između srpskog i hrvatskog stanovništva na tom području. U Drugom svetskom ratu, kada se stvara NDH, dolazi do velikog pokolja Srba u Hrvatskoj. Socijalizam donosi "bratstvo i jedinstvo svih jugoslovenskih naroda" koje se mora "čuvati kao zenica oka svog", zaborav međunacionalnih uništavanja i ponovni suživot. U ratu od 1991. godine krajiški ili kninski Srbi neće imati slavnu ulogu: podstiču i izazivaju sukobe, ne pokazujući nikakvu spremnost da nastave život u višenacionalnom okruženju. Stvaraju Republiku Srpsku Krajinu, jednu veštačku i problematičnu tvorevinu, koju je bilo teško braniti u teritorijalnom smislu. Postojale su tri odvojene teritorije - zapadna Slavonija, zatim područje severne Dalmacije, Like, Banije i Korduna, kao i istočna Slavonija.

Od samog početka egzodusa Srba iz 1995. godine, počinju nagađanja i procene o broju novih priselica. *Politika*, najstarije srpsko novinsko glasilo, javlja na jednoj istoj strani da je u zbegu oko 150.000 ljudi, uz šta se odmah predviđa, da se broj izbeglih kreće do 250.000; pet dana kasnije, kaže se: "U traktorima i traktorskim prikolicama, u automobilima, autobusima, na biciklima i peške, u Srbiju će ovih dana ući 260.000 prognanih Krajišnika. Na sednici Kriznog štaba vlade RSK održanoj u Bijeljini saopštava se da je "od 5. avgusta, prognano 220.000 ljudi. U SRJ je preslo oko 160.000 krajiških Srba. Istovremeno, Visoki komesarijat za izbeglice UN (UNHCR) saopštava da je 162.000 Srba napustilo Krajinu posle napada hrvatskih snaga početkom avgusta 1995 g. i da je egzodus skoro završen. Ukupan broj tih izbeglica je sporan, jer je prema nekim procenama, dostigao 250.000 ljudi. Srbija u to vreme već četiri godine zbrinjava više od 500.000 izbeglica i to pod ekonomskim i drugim sankcijama UN. Tog avgusta 1995. u Srbiji je bilo preko 50.000 porodica bez krova nad glavom; više od 35.000 dece potpuno nezbrinuto (*Politika*, 8,13 i 18 avgust 1995.).

Pomoćnik republičkog komesara za izbeglice saopštava uskoro da je u Srbiju stiglo više od 153.600 izbeglica. Priliv izbeglica se smanjuje i

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)

stižu samo zaostali pojedinci i manje grupe koje se ravnomerno raspoređuju na trajnija odredišta. Situaciju olakšava želja većine izbegličkih domaćinstava da nastave da se bave poljoprivredom. Najviše ih je zbrinuto u Vojvodini, na području opština Sombor, Stara Pazova, Apatin, Ruma, Odžaci, Novi Sad.

U Vojvodini je najpre i došlo do napada izbeglica na lokalno hrvatsko stanovništvo a u medijima je rečeno da je došlo do "slučajeva zloupotrebe gostoprimstva od strane pojedinih izbeglica, nasilničkog ponašanja i pokušaja da se ugrozi bezbednost, imovina i sloboda pojedinih građana Srbije, na šta je vlada energično reagovala. Preko nadležnih državnih organa, prema takvim pojedincima, odmah su preduzete zakonom predviđene mere, a tako će se činiti i u svim eventualnim ponovnim pokušajima" - saopštilo je Ministarstvo za informacije Republike Srbije (*Politika*, 12 avgust, 1995.).

Počinje neprijatna *politizacija problema izbeglica*, povodom njihovog smeštaja u Vojvodinu i na Kosovo. Saopštavaju se zvanične reakcije nekih stranih država koje zvuče neumesno jer se u njima ne pravi *razlika između humanitarnog zbrinjavanja ljudi i planske imigracije*, dakle, kao trajnog rešavanja njihovog statusa. Vode se rasprave o tome da li ako u Vojvodini ili Kosovu trajno ostane određen broj njih, to može ili ne može uticati na promenu tamošnje nacionalne strukture. Vrš se neprijatna prebrojavanja stanovništva po nacionalnoj osnovi i vode diskusije tipa da li može dolazak određenog broja Srba iz Krajine poremetiti etničku strukturu nekog grada sa već nekim postojećim brojem stanovnika ².

² Te se rasprave svode na ovakvu vrstu izveštaja u novinama: "Subotička opština nije dovoljno učinila u zbrinjavanju prognanih Srba iz Krajine, čak su i sprečavani mnogi koji su hteli da priteknu u pomoć - izjavio je Tanjugu portparol Bunjevačko-šokačke stranke (BSS) Stevan Jelačić. On je to ilustrovao tvrdnjom da su opštinske vlasti blokirale prijem izbeglih Krajišnika u obližnje selo Tavankut, gde su brojne bunjevačke porodice bile spremne da pod svoj krov prime nesrećene. Osvrnuo se i na stavove DZVM i Saveza vojvođanskih Mađara da će dolazak 2.500 Srba iz Krajine poremetiti etničku strukturu grada sa 160.000 stanovnika. On je podsetio da je u periodu od 1956. do 1970. godine u Suboticu naseljeno 20.000 Mađara iz Banata, a bilo je dosta i onih koji su pristigli iz Mađarske. BSS smatra da je to naseljavanje, uz priključivanje sela Cantavir sa 10.000

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

U toku prve dve nedelje egzodusa, na Kosovo je stiglo 800 izbeglih, te se organizacije i lideri kosovskih Albanaca odmah protive smeštaju srpskih izbeglica iz Krajine na Kosovo. Predsednik Demokratskog saveza Kosova Ibrahim Rugova, optužio je vlasti u Beogradu da je cilj te akcije - "etničko čišćenje, kolonizacija i promene etničke strukture na Kosovu. Ove mračne namere predstavljaju najteže i najopasnije provokacije na ionako napetom Kosovu, ali ugrožavaju i stabilnost u regionu" - izjavio je on. Zajedno sa ovom grupom izbeglica, vozom su do Metohije stigla njihova prevozna sredstva (traktori, freze, kombajni i kamioni) kojima su prevalili put od Krajine do Srbije. Pošto se radilo o zemljoradnicima, koji su koliko-toliko imali poljoprivredne mašine, u Pečkom okrugu je rešeno da im se besplatno dodeli hiljadu hektara metohijske zemlje, čiji je vlasnik država³.

Prema zvaničnim procenama, na Kosovu i Metohiji je bilo obezbeđeno mesta za smeštaj oko 12.000 izbeglica, a popunjena je tek polovina (*Politika*, 28. avgust 1995). Treba li podsećati i na to kako je preko vikenda, u noći između 11. i 12. februara 1996. na Kosovu sinhronizovano izvedeno pet bombaških napada na kampove u kojima su bile smeštene izbeglice iz Krajine? U svim sociološkim i sličnim istraživanjima o izbeglicama koja su obavljena kasnije, jasno je pokazano da su izbeglice iz Krajine sa velikim otporom, a nekada i silom odvođeni na Kosovo. Njihova sudbina je najtragičnija: kada su se tamo nekako već smestili i organizovali svoj novi život, posle NATO bombardovanja Kosova 1999. godine - krenuli su u ponovni egzodus.

U javnosti postaje sve jasnije da Srbija nije u stanju da omogući normalan prihvata ovim izbeglicama. U medijima se sve više pojavljuju reakcije izbeglica i otvoreni iskazi o tome da se nisu nadali ovakvom prihvatu Srbije: "Ovako ni Hitler nije postupao sa Jevrejima. Sramota". Većina razmišlja da će se ipak vratiti kući jer "ako Srbija sada ovako

Mađara subotičkoj opštini, deo nasilnog menjanja etničke strukture Subotice." Vid. "Bunjevci sprečavani da prime izbeglice", *Nasa borba*, 19-20. avgust 1995.

³ *Politika*, 14. avgust 1995, str. 12. Crveni krst Kosova saopštio je da je u toj pokrajini bilo smešteno 2.350 izbeglica iz Krajine, a prema podacima Radio-Prištine, na Kosovu se nalazilo oko 3.000 izbeglica. Vid. *Nasa Borba*, 19-20. avgust 1995.

vodi računa o nama, šta ce tek biti za godinu dana? Ako za 40 dana nismo jeli meso, onda za četiri godine nećemo dobijati ni kruh. Bit ćemo gladni. Ljudi se nisu nadali ovakvom prihvatu Srbije. Kod nas smo verovali da nam je Srbija majka, a izgleda da nam je ona u najmanju ruku, maćeha" (*Naša Borba*, 18. septembar 1995).

Kršenje prava izbeglica

Najmasovnija vojna mobilizacija izbeglica u Srbiji usledila je nakon hrvatske ofanzive "Oluja" i prelaska izbeglica iz Krajine u Srbiju. Policija je upadala u prihvatne centre i odvodila muškarce u velikim grupama. Prisilno mobilisani su odvođeni u vojni centar u Erdutu [centar za obuku u istočnoj Slavoniji, pod komandom Željka Ražnatovića - Arkana] ili u Bijeljino, a odatle su upućivani u Bosnu. Prema kazivanju nekih muškaraca koji su vraćeni zbog nesposobnosti da obavljaju vojne zadatke, izbeglice u Erdutu su bile izložene maltretiranju i poniženju zbog "predaje Krajine".

Izbeglice počinju da postavljaju pitanje o tome čiji su oni državljani: Srbije, Krajine, ničiji, ili su izbeglice? Evo kako o tome svedoče neki od njih:

*"Pitamo to jer ove naše dečke ovdašnja milicija vodi u vojsku. I mene su odveli u Erdut, ošišali me do glave, držali četiri dana, pa pustili kada su utvrdili da smo nesposobni za vojsku. Samo nam uleti milicija u devet, deset, jedanaest sati u ponoć u sobe i kupi nas za vojsku. Tako nam je odvedeno sedam mladića, u stvari, sve što je vojno sposobno. (...) Pokupili su i mog sina drugu noć kako smo došli. Nije stigao ni da se odmori s puta. Dijete mi je četiri godine bilo u rovu i ovi ovde su ga odmah zgrabili. Kakva je to tajna da se za čovjeka ne zna đe je. Ne smijes pitati, a i kad pitaš, niko ne zna da ti odgovori (...). Malo koje veče nas ne kontrolišu dal' ima ko novi, gledaju nam sobe, čoškove, da se nije ko gđe sakrio. Nama ne vjeruju kad kažemo da nema novih" (*Naša Borba*, 18. septembar 1995).*

Vojnosposobne izbeglice iz RSK su tokom avgusta 1995, neposredno po svom egzodusu, bukvalno lovljene po celoj Srbiji kako bi bile vraćene na ratište. Novinari Vremena su izvestili o slučaju njih 1.200 koji su bili prisilno vraćeni u Bosnu. Oni su, dakle, najpre iz Krajine stigli u Srbiju.

"Neke su skidali sa traktora, još u putu, većinu je milicija pozvala na dogovor 'u cilju regulisanja statusa'. Strpani su potom u autobuse i sabrani u Loznici i Zvorniku (...) Odatle su odvedeni u bijeljinsku kasarnu, pa u Banja Luku. Cilj je bila Manjača. Za njih 1.200. Smešteni su u barake u kojima su bili zarobljeni Muslimani. Videli su krvavu ćebad, slamu, potpise onih koji su tu 'logorovali'. Zaključali su ih. Oko baraka je bila bodljikava žica. Sutradan su im oficiri pričali o gerilskom ratu, o tome da ce činiti gerilski korpus. Odbili su - nisu im dali da se bore tamo gde su krvarili četiri godine, šta hoće sad. Suprotstavili su se namenjenoj ulozi i svi peške krenuli za Banja Luku. Silom ih nisu sprečavali. Pred ulazom u grad sačekao ih je general Celeketić i iz razloga vojno-moralnih, smestio u autobuse, pa u kasarnu "Kozara". Opet razgovori sa oficirima, generalom Lončarom. I opet odbijanje da budu gerilci. Pristajali su i na to, ali pod uslovom da vide gde su im porodice, sto je bilo, tobože, prihvaćeno. Obezbeđen im je prevoz do Bijeljine, odakle im je obećan "voz za Srbiju". Već mesec i po dana - 37 dana, tačnije, provode u Bijeljini na železničkoj stanici; voza - nema. Tako ostavljene na železničkoj stanici, prihvatio ih je Komesarijat za izbeglice i UNHCR. Obezbedili su im šatore i hranu. Voda na dve stanične česme je u međuvremenu isključena. Uslovi su takvi da su dvojica sa žuticom u bolnici. Od 1.2000, ostalo ih je samo stotinak. Gde su ostali? Dolazili su Arkanovi ljudi - pretili, provocirali i odveli jedan deo ljudi. Ostali su se nekako snašli, novcem i vezama. Ostali su samo oni koji nemaju nigde nikog.

Pokušavali su i oni da odu u Srbiju. Sednu u autobus, ali ih srbijanska policija skida na granici - 'nemaju dozvolu o pravu na slobodno kretanje'. Kada pitaju gde da dobiju tu potvrdu, nema odgovora. Tako, u Srbiju im ne daju, ovde kažu da im ne trebaju, u Hrvatsku ne mogu. "...Sad spavamo pod šatorima i nazivaju nas izdajicama... nemam ni kućni broj ni grad, ni državu. Ne znam gde mi je porodica. U Srbiju ne možeš ni nos pomoliti... Ovi Arkanovi naoružani prolaze bez problema, obezbeđuju dozvole, a mi ni sa kesom veša ne možemo..."(Vreme, 25. septembar 1995)

Od samog početka egzodusa, kao najveći problem s kojim se suočavao narod Krajine u Srbiji "u početnom trenutku", tadašnji ministar inostranih poslova RSK, M. Vojnović, isticao je - nasilnu mobilizaciju. Ljudima se mora omogućiti, govorio je, bar nekoliko nedelja da reše pitanje egzistencije svojih familija. On je bio uveren da izbeglice iz

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

Krajine nisu više bili spremni da se bore za Republiku Srpsku, jer su se osećali prevarenim i izmanipulisanim. (*Politika*, 26. avgust, 1995)

Šef štaba Republike Srbije za zbrinjavanje izbeglica [A. Jokić] nije ostavljao nikakvog mesta sumnji o tome ko će biti propušten kroz jugoslovenske granice, a ko ne. On je doslovce izjavljivao:

“Vojni obveznici iz RSK ne mogu da pređu u Jugoslaviju, jer prema našim saznanjima, promene i dešavanja na frontu govore o tome da su srpske jedinice u ofanzivi i da su im potrebni vojnici. Ti ljudi moraju i biće vraćeni da odrade svoj deo posla. Niko od njih ne treba da ima ni jedan stepen rezerve i mora biti siguran da ćemo članove njihovih porodica zbrinuti, smestiti i opskrbiti njihovu decu, žene i roditelje. Dok se oni nalaze u Jugoslaviji, o njima brinu naš narod i naša vlast. Mi smo u prvom momentu dozvolili, s obzirom na dramatičnost situacije, da sa porodicama prelaze i vojni obveznici. Više za to nema razloga, naglasio je on. Vojni obveznici iz RSK koji su smestili svoje porodice moraju i biće, po zahtevu njihovih vlasti, vraćeni da sačuvaju granice Republike Srpske. Istovremeno i da podrže borce i svoje kolege koji na Baniji i Kordunu vode žestoke borbe, da spasu onaj deo naroda koji se nalazi u okruženju”.

Istovremeno, uočeno je da se pored izbeglica iz RSK, pojavljuje i jedan broj ljudi iz RS koji su se uključivali u kolone izbeglica i nastojali da pređu u Srbiju i Jugoslaviju. Isti šef štaba Republike Srbije za zbrinjavanje izbeglica tim povodom naglašava: "Mi ćemo to sprečiti jer Republika Srpska postoji, njeni organi vlasti funkcionišu, prema tome, ti građani su zbrinuti. Izbeglice iz RS nećemo primati u Jugoslaviju. Nema ni jednog razloga za stvaranje izbegličkog talasa iz Republike Srpske. Problemi koji su se javili i stvorili određene teškoće, rezultat su želje nekih lica iz Republike Srpske da pređu granicu i da bez ikakvog osnova steknu izbeglički status u Srbiji odnosno Jugoslaviji" (*Politika*, 13. i 14. avgust, 1995).

Povratak u Kninsku Krajinu

Omogućavanje povratka proteranog stanovništva pominje se prvi put oficijelno u pismu koje je Predsednik RSK M. Martić uputio Generalnom sekretaru UN. (*Politika*, 19. avgust 1995) U javnosti je to pokrenulo niz

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

rasprava o pravnim, imovinsko-svojinskim i drugim aspektima ovog problema. Svakim danom, sve više, glavno pitanje postaje: gde se to, uostalom, vratiti? Iz Kninske krajine su ljudi proterani, kuće uništene, privredne zgrade opljačkane, sistematski je sve spaljeno. Ubijeno je sve što se micalo: guske, patke, konji, krave. Krajina je ostala pusta, bez ljudi; domaće životinje koje nisu bile pobijene, jednostavno, su poumirale.

Prema izveštaju UN o stanju u Krajini koncem 1995. godine - Hrvati koji su zbog srpskog pritiska bili primorani da napuste ovo područje 1991. godine, vraćaju se svojim kucama, naročito u gradove. Sela u bivšoj RSK su ostala pusta i napuštena. To područje je postalo raj za pljačkaše; prema izvorima UN, 70% zgrada koje su ostale neoštećene, spaljene su, minirane ili uništene od avgusta do decembra 1995.

Preostali Srbi, njih oko 8.000 - uglavnom, starijih ljudi - žive u stalnom strahu. Oni koji su ostali u većim gradovima imaju neku vrstu zaštite od UN i lokalne hrvatske policije. Međutim, stariji Srbi koji su ostali u oko 500 malih, često udaljenih sela - jedva mogu da se prehrane. U istom izveštaju UN dalje stoji: "Humanitarna pomoć nije deo naše misije. Međutim, posto se nove hrvatske vlasti ne brinu puno za sudbinu svojih srpskih sugrađana, ured i ostale UN agencije na ovom području počele su raspodelu hrane i lekova preostalom stanovništvu. Vojni posmatrači UN koji su se prethodno bavili brojanjem sukoba na liniji razdvajanja, sada se često mogu videti kako pomazu starijim ženama da se snabdeju hranom i ogrevom za zimu. Njihova je pomoć neophodna i hitna, posto su stanovnici počeli da umiru zbog uslova u kojima su bili prinuđeni da žive"(Odgovor, br. 71, 25. decembar 1995).

Koncem avgusta 1995. novi komandant vojnog područja u Kninu izjavljuje da bi u Kninu do kraja te godine trebalo da se nastani 10.000 ljudi; završen je popis vojnih, a biće evidentirani i stanovi u društvenom vlasništvu. Stanovi će se dodeljivati civilima koji su nekada živeli u Kninu, kao i svim onim hrvatskim izbeglicama čije su kuće porušene, a želeli bi da se tamo nastane. Stambena komisija Ministarstva odbrane primaće molbe hrvatskih vojnika za dodelu stanova u Kninu.

I dok su se u Krajini množili grobovi onih, pretežno nemoćnih koji su ostali, i broj opljačkanih, zapaljenih i uništenih kuća, hrvatska vlada je

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

odmah pokrenula inicijativu za ukidanje Zakona o pravima etničkih zajednica i nacionalnih manjina, koji je važio za one etničke zajednice, koje su prelazile granicu od osam posto u ukupnom učešću u stanovništvu Hrvatske. Učešće najmnogobrojnije takve skupine - Srba, dakle, najzad je svedeno na manji procenat od traženog. Da zaključimo zanimljivom opaskom jednog Krajišnika, iz avgusta 1995. g., koji govori o tome kako se "cestama od Petrovca i Novog, preko Banjaluke kretala - prema Beogradu i Srbiji, neprekinuta kolona s više od 200.000 Srba iz zapadne Krajine, koji će se ubrzo suočiti s formalnim raspravama *da li su oni izbjeglice ili prognanici*, a da se niko nije zapitao nisu li, možda, oni *povratnici* na prostore koje su njihovi preci davno napustili" (Radulović, 1996:104).

6. ZAKLJUČAK

Posle "Oluje" u Hrvatskoj i NATO bombardovanja Srbije i Kosova, neočekivano je došlo do novih oblika masovnog prisilnog preseljenja srpskog i albanskog stanovništva. Posledice i glavna strukturalna obeležja ovih masovnih preseljenja stanovništva su najmanje poznati i njihovo istraživanje je neophodno i predstavlja urgentan zadatak. Osnovni cilj ovog priloga je bio ukazivanje na specifičnost jugoslovenskih prisilnih migracija, naročito u sadašnjem trenutku procesa tranzicije jugoslovenskog društva. Ono što bi dalje trebalo istražiti je pitanje o tome da li postoje sličnosti i razlike između prisilnih migracija jugoslovenskog stanovništva koje su se desile za vreme Drugog svetskog rata i ovih iz rata 1991 godine. Koji su pravci etničkih nasilnih preseljenja bili tada, a koji danas? Da li postoji jedan istorijsko-društveni kontinuitet i da li je etničko prisilno preseljenje stanovništva na ovim prostorima okončano? Gde se sve danas nalazi prisilno raseljeno stanovništvo? Kakvi su *stvarni uslovi* za povratak prognanika koji bi hteli da se vrate? Kakve su međunarodne konvencije o tome, a kakva svakodnevna praksa u područjima gde se očekuje povratak raseljenog stanovništva? Kakve su procene o tome za narednih pet ili deset godina? U davanju odgovora na ova i slična pitanja, neophodno je jedno dobro organizovano empirijsko istraživanje o posledicama prisilnih migracija. Takvo istraživanje bi moralo imati jedan novi pristup izbeglištvu u tako specifičnim uslovima kao što su bili ovi.

REFERENCE

- (1) BREZNIK DUŠAN (1991), *Stanovništvo Jugoslavije*, Konzorcijum instituta društvenih nauka, Chronos
- (2) CVETKOVIĆ, VLADIMIR (1998), *Strah i poniženje. Jugoslovenski rat i izbeglice u Srbiji: 1991-1997*, Beograd, Institut za evropske studije
- (3) DAVIDOVIĆ, MILENA (1990 a), "Etnički aspekt migracija: rezultati jednog istraživanja", u zborniku *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo, Institut za istoriju u Sarajevu i Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, str. 519-526.
- (4) DAVIDOVIĆ MILENA (1990 b), "Mobility of Population in Serbia", *Sociology*, A Supplement prepared for the XIIth World Congress of Sociology, Madrid, Spain, Vol. XXXII, pp. 126-141.
- (5) DAVIDOVIĆ MILENA (2002), "The Problem of Brain Drain in Modern-Day Serbia", in: Russell J. Meyer (ed.), *Perspectives in Higher Education Reform*, The Alliance of Universities for Democracy
- (6) Dnevni listovi: *Politika* i *Naša borba* u periodu 1. avgust 1995 do 30. septembar 1996.
- (7) FOND ZA HUMANITARNO PRAVO (1996), *Mobilizacija izbeglica u Srbiji*, Beograd, serija Pod lupom, br.18.
- (8) GREČIĆ, VLADIMIR (1990), "The Importance of Migrant Workers' and Emigrants' Remittances for the Yugoslav Economy", *International Migration*, 28 (1).
- (9) HELSINŠKI ODBOR ZA LJUDSKA PRAVA U SRBIJI (1977), "Srpsko-hrvatski odnosi i problem izbeglica". Okrugli sto, Beograd, 30-31 januar 1997, Beograd, HOLJP u Srbiji
- (10) ILIĆ, VLADIMIR (2001), *Između integracije i održivog povratka: izbeglice u Srbiji*, Beograd, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji
- (11) JAKOVLJEVIĆ BOŠKO (1998), "Sistem međunarodne zaštite izbeglica", u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači

*Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)*

- (12) JAKŠIĆ, BOŽIDAR (2002), *Ljudi bez krova. Život izbeglica i raseljenih Roma sa Kosova u Crnoj Gori*, Beograd, Republika
- (13) MATKOVIĆ GORDANA (1997), "Future Plans and Durable Solutions for War Affected Population in FR Yugoslavia", *Stanovništvo*, 1-2, pp. 7-23.
- (14) MATKOVIC GORDANA AND VUJNOVIĆ, BORKA (1996), "War affected Persons in the FR Yugoslavia", *Stanovništvo*, broj 3-4, pp. 7-41.
- (15) *NAŠE ŠANSE*, sedmični servis za izbeglice iz Bosne i Hercegovine. Izdaje novinska agencija Safax.
- (16) PETROVIĆ RUŽA (1987), *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*, Beograd, IIC SSO
- (17) RADULOVIĆ SRĐAN (1996), *Sudbina Krajine*, Beograd, Dan Graf
- (18) TODOROVIĆ LUKA (1998), "Pravni i društveni položaj izbeglica u SR Jugoslaviji" u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači
- (19) TRAVAR JOVANKA (1998), "Ostvarivanje prava i pravna zaštita izbeglica", u: Grupa autora, *Izbeglice*. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači
- (20) UNHCR (1996), *Refugees and Other War Affected Persons in FR Yugoslavia*, Belgrade
- (21) WHITE PAUL AND SPORTON DEBORAH (1995), "East-west movement: old barriers, new barriers", in Ray Hall and Paul White (eds), *Europe's Population. Towards the next century*, London, UCL Press
- (22) ZBORNIK RADOVA I DOKUMENATA (1998), *Izbeglice. Međunarodna zaštita, pravni položaj i životni problemi izbeglica, prognanika i raseljenih lica*, Beograd, Međunarodna politika i drugi izdavači

Zbornik IKSI, 1-2/2007 – M. Davidović
„Veličina, oblici i posledice prisilnih migracija
stanovništva nakon raspada Jugoslavije”, (str. 27-52)

THE VOLUME, FORMS AND CONSEQUENCES OF FORCED MIGRATION OF POPULATION FOLLOWING THE DISINTEGRATION OF YUGOSLAVIA

The area of ex-Yugoslavia has become one of most lively laboratories for various scientific observations of social relations in today's Europe. In the country that ceased to exist, various social changes have been happening in front of the world's eyes. The public was shocked with the cruel war strategy employing the ethnic cleansing; by horrible sufferings of the innocent civil population and the forced relocations; the so-called exchange of population; destruction and ceaseless bombings of cities and villages of what yesterday was a homeland. Millions of refugees spread throughout the world. According to UN sources, it is considered that since the beginning of the war in 1991 there have been more than four millions refugees from the area of ex-Yugoslavia in the world. Except for the great relocation of the German population immediately after World War Two, this is one of the greatest migration waves in which an autochthonous European population takes part. The main directions of forced ethnical migration will be analysed and the consideration of the role of displaced populations in the political processes of their states will be done. There is no doubt that there are numerous cases of violation of refugee's rights all over the region of ex-Yugoslavia which will be presented.

*KEY WORDS: forced migration / refugees / exiled persons
/ internally displaced persons / opportunities for return*